

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

- א. הקדמה
- ב. השמיטה במשנת הרב עוזיאל: סקירה
- ג. יחסו של הרב עוזיאל ל'היתר המכירה'
- ד. שביעת תשי"ב - להלכה ולמעשה
- ה. גידולים על גבי מים ('הידרופוניקס')
- ו. שביעת בשדה שותפים ובשדה ציבור
- ז. עבודות במקום מקורה
- ח. מחשבת השמיטה והלכתה
- ט. סיכום

א. הקדמה

דמותו של הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי (להלן: בצמ"ח) עוזיאל, משנתו ההשקפתית ודרכי פסיקתו זכו בשנים האחרונות למחקרים לא־מעטים, שבמסגרתם ביקשו תלמידי חכמים וחוקרים להצביע על תפיסות וערכים שבהם החזיק הרב עוזיאל ואשר השפיעו על פסיקתו ההלכתית כמו גם על הנהגתו הציבורית.¹ במחקרים אלו מתואר הרב עוזיאל, בין שאר אפיוניו, כמי שלא הסתגר בפני המודרנה, ערכיה והטכנולוגיה שלה;² ובמסגרת

1 לסקירת מאפיינים שונים בפסיקתו של הרב עוזיאל, ראו נעמה סט, דרכי פסיקתו של הראש"ל הרב בצמ"ח עוזיאל בסוגיות בדיני משפחה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשס"ח (להלן: סט, דרכי), עמ' 9-13. בקרוב יצא לאור ספר מאמרים מאת מחברים שונים (בהוצאת אוניברסיטת בראילן) שיעסוק בפסיקותיו של הרב עוזיאל בסוגיות שונות.

2 ראו: צבי זוהר, מסורת ותמורה: התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880-1920, ירושלים תשנ"ג; הנ"ל, "עצמאות הפוסק בהווה כלפי פסיקה בעבר - עיון במאפייני היצירה ההלכתית של חכמי המזרח בעת החדשה", בתוך: זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל-אביב 1997, עמ' 304-320; הנ"ל, האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, תל-אביב תשס"א, פרק 12; משה הלינגר, "יחיד וחברה, לאום ואנושות: עיון

זו נתפס אימוץ האידיאולוגיה הציונית וערכיה כאחד הביטויים לנכונותו לקבל ערכים אוניברסליים ולא להסתגר מפניהם.³ תפיסתו הציונית-לאומית משתקפת בין השאר בהתייחסותו לחיזוק ערכים לאומיים,⁴ לקידום יעדים של התנועה הציונית בפסיקותיו,⁵ ובשאיפתו לאחדות האומה⁶ - המוצאת את ביטויה בדברים שכתב ביחס לשנת השמיטה והערכים שהיא טומנת בחובה.

כך כתב הרב עוזיאל בעיתון 'הצופה' בערב שנת השמיטה תשי"ב, שנת השמיטה הראשונה שחלה לאחר קום המדינה, עת שימש כרבה הראשי של מדינת ישראל:⁷

שנה זאת תשי"ב, הבאה עלינו לטובה ולברכה, היא מקודשת ביותר, בהיותה גם שנת השמיטה... שהיא מביאה בכנפיה שלום לכל אדם... שלום ואחדות לאומית בקרב כל העם לשדרותיו ומעמדיו... שבת שביעית זאת, שהיא שנת שבתון לארץ, קוראה אותנו יותר מבכל השנים לקרוא חרות ודרור לעצמנו מכל חטאת

משווה במשנתם החברתית מדינית של הרב משה אביגדור עמיאל והרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל" מאה שנות ציונות דתית, רמת-גן תשס"ג, חלק א, עמ' 97-142.

3 ראו: שלום רצבי, "ציונות, יהדות וארץ ישראל בהגותו של הראשון לציון הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל", פעמים, 73 (תשנ"ח), עמ' 60-83; הנ"ל, "הראשון לציון הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל: הלכה וציונות", הציונות, כא (תשנ"ח), עמ' 77-97; הנ"ל, "ארץ ישראל בהגותו של הראשון לציון הרב בן-ציון חי עוזיאל", ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 104-132.

4 ראו: יהודה אדרי, "משנת הרב בראי השמיטה", מים מדליו, 12 (תשס"א), עמ' 27-36 (להלן: אדרי, משנת הרב); הרב בנימין לאו, "ואת האובדת לא בקשתם" - מוסר הנביאים בשיקולי פסיקתו של הרב עוזיאל", אקדמות, כא (תשס"ח), עמ' 96-109.

5 אלימלך וסטרייך, "עשיית משפט בידי הרבנים הראשיים בתקופת המנדט", בתוך: מאה שנות ציונות דתית, לעיל הערה 2, חלק ב, עמ' 82-129.

6 יצחק רפאל, "הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל", ראשונים ואחרונים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 300-405; אלימלך וסטרייך, "הגנת מעמד הנישואין של האישה היהודייה בישראל: מפגש בין מסורות משפטיות של עדות שונות", פלילים, ז (תשנ"ט), עמ' 319-326; הרב בנימין לאו, "הרב ב"צ עוזיאל - אחדות האומה בשדה ההלכה", בתוך: מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר - דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 297-319; הרב נריה גוטל, שיקולים הלכתיים ומטה-הלכתיים בפסיקתו של הרב קוק, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשס"א, עמ' 215-221; יעקב הדני, "השמיטה במשנת הרב עוזיאל" (להלן: הדני, השמיטה), שיח השדה, 6 (תש"ע), עמ' 46-50.

7 הרב עוזיאל, נולד בשנת תר"מ (1880) בירושלים ונפטר בה בשנת תשי"ג (1953). מאז שנת תרע"ב כיהן בתפקידי רבנות ממלכתיים בארץ ישראל כדלהלן: א. מרחשוון תרע"ב - י"ז בטבת תרפ"א (1912-1921); חכם באשי של קהילת יפו והסביבה. לצד הרב קוק; ב. אייר תרפ"א - תמוז תרפ"ג (1921-1923); רב ראשי בסלוניקי; ג. תמוז תרפ"ג - תמוז תרצ"ט (1923-1939); רב ראשי ליפו ותל-אביב (בשנים אלו החל הרב עוזיאל להדפיס את ספרי השו"ת שלו, שהראשון מביניהם התפרסם בתרצ"ה); ד. תמוז תרצ"ט - אלול תשי"ג (1939-1953); ראשון-לציון לארץ ישראל ולאחר מכן רבה הראשי של מדינת ישראל לצד הרב הרצוג. חישוב פשוט מורה שהרב עוזיאל כיהן במשרות רבנות ממלכתיות משמיטת תרע"ז ועד שמיטת תשי"ב, ובסך הכול במשך שש שנות שמיטה.

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

האדם, שבין אדם למקום, ובין אדם לחברו, אחוה ושלוה לכל עמנו מכל פירוד ומפלטיות...⁸

לצד ערכי מודרנה וציונות, הצביעו חוקרים אחרים על תפקידי ההנהגה המדיניים והממלכתיים שבהם נשא הרב עוזיאל כמאפיינים את פסיקותיו ומשפיעים עליה.⁹ בדרך כלל נטו החוקרים לומר כי תפקידי ההנהגה הממלכתית שבהם שימש הרב עוזיאל תרמו לקרבה הנפשית שחש כלפי הציבור הרחב ולמידת האחריות הציבורית שנקט. לאור כל זאת ניתן היה לשער שהרב עוזיאל ייטה לפסיקה מקלה בסוגיות השמיטה כדי לחזק את ידי בוני היישוב, ובתוכם אלו שאינם שומרי תורה ומצוות, תוך הסתמכות על פתרונות טכנולוגיים ואחרים; אלא שפני הדברים שונים הם כפי שכבר כתבו כמה חוקרים ומחברים.

במאמר זה אבקש לעיין בדרכי פסיקותיו של הרב עוזיאל בענייני שמיטה. תחילה אציג את הדברים שכבר נאמרו בעניין זה; לאחר מכן אבקש להוסיף על דברים אלו מתוך עיון בפסיקות גופן ובשיקולים העומדים מאחוריהן; ולבסוף אבקש לעמוד על הזיקה בין פסיקתו ההלכתית לבין כתיבתו ההגותית על אודות השמיטה.

ב. השמיטה במשנת הרב עוזיאל: סקירה

בשנת תשנ"ד הוציא לאור הוועד להוצאת כתבי הרב עוזיאל את הספר 'השמיטה, היובל ומצוות הקהל - במשנת הרב עוזיאל' שבו אוגדו מאמרים מחשבתיים ופסקי הלכה של הרב עוזיאל בנוגע לשמיטה.¹⁰ בעקבות הספר נכתבו כמה מאמרים העוסקים במשנתו ההלכתית והמחשבתית של הרב עוזיאל בסוגיות אלו.

סמוך ליציאת הספר כתב ר' יונה עמנואל מאמר ביקורת על הספר,¹¹ שבו מיעט בהתייחסות לתוכן הספר ולניתוחו ורק ציין את הסתייגותו של הרב עוזיאל מהחלת פתרון 'היתר מכירה' כפתרון קבוע. היתר המכירה הוא העוגן המרכזי לשיטות ההלכתיות

8 הובא בתוך: הרב בצמ"ח עוזיאל, השמיטה, היובל ומצוות הקהל - בהגות ובהלכה, ירושלים תשס"ח (להלן: הרב עוזיאל, השמיטה), בהקדמות לספר, ללא מספור.

9 הרב חיים דוד הלוי, "פסיקת הלכה ואהבת ישראל במשנת הגר"צ עוזיאל זצ"ל", ניב המדרשיה, כ-כא (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 55-69; יעקב הדני, "הרב בן-ציון עוזיאל כמנהיג מדיני (יפו, תרע"ב-תרצ"ט)", ניב המדרשיה, כ-כא (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 239-268; עמיחי רדזינר, "הרב עוזיאל, רבנות תל-אביב יפו, ובית הדין הגדול לערעורים: סיפור בארבע מערכות", מחקרי משפט, כא, 1 (תשס"ד), עמ' 129-243.

10 לעיל הערה 8. מבדיקה שלי בספר אכן אוגדו כלל המאמרים שכתב הרב עוזיאל לגבי השמיטה שפורסמו בספרי שו"ת משפטי עוזיאל, שעליהם נוספו מאמרים שלא פורסמו עד להוצאת הספר ומצויים בארכיון עיריית תל-אביב.

11 יונה עמנואל, "שלושה ספרי שביעית נפתחים", המעיין, לד, ג (תשנ"ד), עמ' 54-63.

המקלות בדיני השמיטה ועל כן הסתייגותו של הרב עוזיאל מן ההיתר (שנעסוק בה בהרחבה בהמשך) היא נדבך משמעותי בהבנת דרכו בפסיקה בסוגיות השמיטה. נוסף על כך ציין עמנואל כי ערך השוויון בין איש ובין רעהו עמד לנגד עיני הרב עוזיאל בסוגיות אלו.

הרב יהודה אדרי, עורך הספר, כתב אף הוא על "משנת הרב בראי השמיטה"¹², ובמאמרו עמד גם על תפיסתו הממלכתית של הרב עוזיאל בהתייחסו למצוות השמיטה.¹³ עוד ציין הרב אדרי את עצמאות המחשבה של הרב עוזיאל שפסק לא־פעם על בסיס סברות עצמאיות שלו.¹⁴ הרב אדרי הדגיש שאמונתו וערכיו של הרב עוזיאל - ובפרט זיקתו של עם ישראל לארץ ישראל - הם אלו שהדריכו את פסיקותיו של הרב עוזיאל:¹⁵

אי אפשר שלא לראות בעליל עד כמה קולה של ארץ ישראל, המכריזה קבל עולם: "אדמת ארץ ישראל... היא קנינם של ישראל מדין נחלת ה' לאבות האומה וזרעם", היא זו המניעה את ידו, לבו ומוחו של הרב זצ"ל להחיל עליה את כל מצוותיו של בורא העולם!

לצד זאת הראה הרב אדרי כמה תחומים שבהם פסק הרב עוזיאל לחומרה בדיני שמיטה - בקשר לגידול במשתלות ובמבנים מקורים, בנוגע לגידולי מים בשביעית, ובהסתייגותו מהיתר המכירה - ובמיוחד כיצד דחה פתרונות טכניים העלולים לעשות את דברי התורה "כחוכא ואטלולא". הרב אדרי מציג בפני הקורא בעיקר את מסקנת דבריו של הרב עוזיאל וממעט לעסוק במהלך הפסיקה ובזיקה שבין פסיקותיו המחמירות של הרב עוזיאל לבין משנתו הערכית בנוגע לשמיטה. בדברינו להלן נבקש להרחיב את העיון בפסיקותיו של הרב עוזיאל ולעמוד על היסודות המחשבתיים שבבסיסן.

יעקב הדני עמד על כך שהחידוש בהוצאת הספר הוא איגוד הכתבים הרעיוניים לצד פסיקת ההלכה. לטענתו, לימוד ההלכה לצד המחשבה מאפשר להבין את ייחודיות הנהגתו התורנית של הרב עוזיאל "בתקופת ההתחדשות של תחיית עם ישראל בארץ

12 ראו אדרי, **משנת הרב** (לעיל הערה 4).

13 שם, עמ' 29 ("מצוות השמיטה אינה ככל המצוות התלויות בארץ! למצוות השמיטה יש קשר מהותי למלכות ישראל, וקיומו - בין אם הוא מדאורייתא ובין אם הוא מדרבנן - הנו תנאי להשבת הממלכתיות").

14 כך לעניין תחולת השמיטה בירושלים (שם, עמ' 29-31) ובאדמות הקיבוצים (שם, עמ' 31-32); וכן בנוגע לנימוקיו לאסור גידול במשתלות ובמבנים מקורים (שם, עמ' 32-33) וכן גידולי מים (שם, עמ' 33-35). על מאפיין הפסיקה לאור עקרונות וערכים כמאפיין כללי של פסיקת הרב עוזיאל, ראו סט, דרכי (לעיל הערה 1), עמ' 287-294.

15 אדרי, **משנת הרב** (לעיל הערה 4), עמ' 32.

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

ישראל",¹⁶ אולם הדני אינו מפרט מהי ייחודיות זו ומה אופייה. לדבריו, היסודות הערכיים העולים מכתבתו של הרב עוזיאל עוסקים בשאיפה לשלום ולאחדות בעם ישראל, בהגברת מידת הנדיבות ובערך השוויון. גם הדני ציין כי לצד יציקת התוכן הערכי שבכתובה על אודות מחשבת השמיטה, הרי שפסיקתו של הרב עוזיאל הלכה למעשה היא "קפדנית ומחמירה".¹⁷ על היחס בין ההגות לבין הפסיקה כתב הדני:¹⁸

הנה כי כן בפרקי הגותו על שמיטה נגלית לעינינו אישיותו ספוגת האהבה לעם ישראל והערגה לאחדותו, כשם שהיא משתקפת בכתבים הרבים על הגיוניו ומכמני מחשבתו... בפרקי העיון והדיון ההלכתי מתבררת גישה קפדנית ומחמירה שלכאורה אינה מושפעת כלל מערכי היסוד של הגותו, שהטביעו חותם עמוק על אישיותו. ואכן כך ראוי לה לפסיקה ההלכתית שלא תסטה מדרכה ולא תשתנה לפי אישיותו של הפוסק. אולם... יש בסיס בפסיקה להשפעה מסוימת של יסודות ערכיים גדולים.

בגוף מאמרו לא מציג הדני את פסיקותיו הקונקרטיים של הרב עוזיאל, מלבד הסתייגותו העקרונית מהיתר המכירה; הוא סוקר את היסודות הערכיים של השמיטה כפי שהם מופיעים במשנתו של הרב עוזיאל, ומציין שהשפעה של יסודות אלו על פסיקת ההלכה היא מן האפשר.

כאמור, מטרתי במאמר זה היא להרחיב את העיון בפסיקותיו של הרב עוזיאל במגוון סוגיות ביני שמיטה. עיון זה יש בו כדי להרחיב ולבסס את הקביעה של הכותבים הנזכרים בדבר נטייתו של הרב עוזיאל לחומרה; לבסוף, אבקש להציע זיקה בין משנתו הרעיונית של הרב עוזיאל לבין פסיקתו הלכה למעשה.

ג. יחסו של הרב עוזיאל ל'היתר המכירה'

הרב עוזיאל החל לכהן ברבנות בשנת תרע"ב (1912), כאשר נבחר לכהן כ'חכם באשי' של קהילת יפו והסביבה, לצד הרב קוק שהיה הרב הראשי במקום.¹⁹ שנים בודדות קודם לכן, בשנת תרס"ט (1909), לקראת שמיטה תר"ע, התעורר ביישוב "פולמוס השמיטה" - הפולמוס סביב היתר המכירה שביקש הרב קוק להחיל כבסיס להתרת חלק מאיסורי

16 הדני, השמיטה (לעיל הערה 6), עמ' 46.

17 שם, עמ' 47.

18 שם.

19 על יחסו של הרב קוק למינויו של הרב עוזיאל ראו יוסי אבנרי, "הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה של יפו, תרס"ד-תרע"ד (1904-1914)", קתדרה, 37 (תשמ"ו), עמ' 49-82.

השמיטה. היתר המכירה מתבסס באופן מהותי על הקביעה ששביעית בזמן הזה אינה אלא מדרבנן; ועד היום הוא מייצג את אחת הסוגיות המרכזיות השנויות במחלוקת ביחס לשמיטה, וקולמוסים רבים נשתברו על תיאור הפולמוס סביבו ועל יסודותיו ההיסטוריים וההלכתיים, כמו גם האידיאולוגיים.²⁰ במאמר זה אין ענייננו בפולמוס השמיטה כשלעצמו אלא בעמדותיו של הרב עוזיאל לגביו, ולפיכך נעסוק בעמדותיהם של אחרים בעניין זה רק כאשר יש להן זיקה לפסיקותיו של הרב עוזיאל.

לקראת השמיטה שחלה בשנת תרמ"ט (1889), כעשרים שנים קודם פולמוס השמיטה הגדול, החלו הפוסקים לדון באפשרות מכירת קרקעות בארץ ישראל לנוכחים, כדי לאפשר את עבודת הקרקע.²¹ הראשון-לציון הרב יעקב שאול אלישר (1817-1906). תמך ברעיון היתר המכירה והסתמך על הקביעה שלפיה "רובא דרבוותא" הכריעו ששביעית בזמן הזה תוקפה מדרבנן בלבד.²² לרב עוזיאל והרב אלישר היה קשר עמוק: אשתו הראשונה של הרב עוזיאל, רוזה ברוך, הייתה נכדתו של הרב אלישר; והרב עוזיאל אף שימש את הרב אלישר בימי כהונתו והושפע מהנהגותיו ומפסיקותיו בתחומים שונים.²³

20 לציון ביבליוגרפיה רחבה ראו: אריה אדרעי, "שורשי הפסיקה הציונית-הדתית: הרב קוק ופולמוס השמיטה", בתוך: אבינועם רוזנק ואחרים (עורכים), על דעת הקהל: דת ופוליטיקה בהגות היהודית, ירושלים תשע"ב, חלק ב, עמ' 833-896.

21 משה אריאל פוס, "שטר היתר המכירה תרמ"ט", חצי גבורים - פליטת סופרים, י (תשע"ז), עמ' א'פ-א'ק; יהודה אלטשולר, "שמיטת תרמ"ט במושבות עקרון וגדרה", מורשת ישראל, 11 (תשע"ה), עמ' 134-154; אשר כהן, "היתר הלכתי בסבך עימות אידאולוגי: פולמוס השמיטה תשס"א בראי פולמוס השמיטה בראשית ההתיישבות היהודית", בתוך: אליעזר דון-יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש, רמת-גן תשס"ה, עמ' 535. יש לציין כי בפולמוסים שלפני תרמ"ט לא הועלתה ההצעה למכור בשיטתיות את קרקעות ישראל לגויים כדי להיפטר מאיסורי השמיטה, ורעיון זה הועלה לראשונה ערב שמיטת תרמ"ט (כנראה על ידי הרב יהושע טרונק מקוטנא). הצעה זו היא שעוררה את פולמוס השמיטה הגדול שהתרחב בימי הרב קוק. ראו בנימין בראון, "קדושת ארץ ישראל בראי פולמוס השמיטה", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 74.

22 כך כתב הרב אלישר בספרו שמחה לא"ש (ירושלים תרנ"ג), יורה דעה, סימן כו, עמ' קז-קט. הרב אלישר הוסיף טעמים נוספים המצטרפים להקל, וביניהם: 1. האדמות בארץ ישראל בזמן הזה, על פי הגדרת השלטון העות'מאני, הן 'אדמות מיר' שרק שכורות מהשלטון; 2. אין חולק על כך שלשלטון של גויים יש קניין בארץ ישראל. המחלוקת היא רק לגבי קניין של גוי פרטי; 3. לגבי חלק מהמושבות (ובהן יפו ורמלה) יש ספק אם הן מוגדרות כ'ארץ ישראל' לעניין שמיטה; 4. ספק אם ספירת השמיטות אכן מדויקת. הרב אלישר מוסיף גם את החשש לעתיד ההתיישבות: "כי יושבי המושבות מה יעשו בהיותם בטלים מעבודתם ויצטרכו לגלות למקומות אחרים לבקש בעד פרנסתם ויניחו המושבות ויחרב כל הישוב ואין לך פסידא גדולה מזו" (שם, עמ' קט, א).

23 כך מעיד הרב עוזיאל עצמו בהקדמות לספרי השו"ת שלו. ראו: משפטי עוזיאל, חלק א, הקדמה, עמ' VIII; שם, חלק ד, הקדמה, ללא מספור. גם היענותו של הרב עוזיאל לפסוק בסוגיות אקטואליות עולה בקנה אחד עם גישתו של הרב אלישר, כפי שהעיד עליה הרב עובדיה יוסף במאמרו "משנתו של יש"א ברכה", שבט ועם, סדרה שנייה, א, ו (תשל"א), עמ' 95-103.

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

אולם, כפי שנראה להלן, בסוגיית היתר המכירה שונה הייתה דעתו של הרב עוזיאל מזו של הרב אלישר.

נוסף על החריגה מעמדתו של הרב אלישר, מפתיע לגלות כי אף שבמהלך כהונתו ברבנות חלו כמה שמיטות, הרב עוזיאל כמעט שלא השמיע את דעתו, בצורה מפורשת, בפולמוס על היתר המכירה.²⁴ כפי שנראה להלן, הרב עוזיאל נדרש לפסיקה הלכה למעשה בסוגיות השמיטה השונות ותוך כדי דיבורו הוא מזכיר את היתר המכירה, אך שלא כהרגלו הוא אינו מקדיש דיון מקדים ליסודותיו ההלכתיים של ההיתר.²⁵ הדני הציע כי הימנעותו של הרב עוזיאל מדיון בהיתר המכירה קשורה להיותו איש אחדות שמבקש להתרחק מסגנון פולמוסי, אולם דומני כי התבוננות בסוגיות אחרות שבהן הביע הרב עוזיאל את עמדתו באופן ברור - כגון: שיטתו בעניין גיור נוכרים,²⁶ זכות בחירה לנשים²⁷ ועוד - מורה כי הוא לא נמנע מנקיטת עמדה בשאלות הלכתיות וציבוריות שנויות במחלוקת.

אחד היסודות העקרוניים ביותר שעליהם מתבסס היתר המכירה בשנה השביעית הוא הפסיקה שתוקף מצוות השמיטה בזמן הזה, כשהיובל איננו נוהג, הוא מדרבנן²⁸ (ויש גם האומרים שאין זו אלא "מידת חסידות" בלבד²⁹); ואכן כך מתחיל הרב קוק לבסס את ההיתר במבוא ל'שבת הארץ'.³⁰ גם הרב אברהם ישעיהו קרליץ, ה'חזון איש', ברהפולוגתא החריף של הרב קוק בעניין היתר המכירה מסכים שתוקף השמיטה בזמן הזה הוא מדרבנן.³¹ הרב עובדיה יוסף נוקט גישה מתונה אף יותר ומאמץ את הקביעה ששביעית חלה בזמן הזה רק מ"מידת חסידות".³² לעומתם, אף שהרב עוזיאל מסכים כי לדעת "רובא דרבוותא" שמיטה בזמן הזה מדרבנן וכי זהו הבסיס להיתרים שונים,³³

24 הדני, שם, עמ' 48.

25 על דרכו של הרב עוזיאל לדון בכל סוגיה למן יסודותיה הראשונים עמדנו במקום אחר. ראו סט, דרכי (לעיל הערה 1), פרק הסיכום.

26 ראו סט, דרכי (לעיל הערה 1), פרק רביעי.

27 הרב בצמ"ח עוזיאל, שו"ת משפטי עוזיאל, חלק ד, סימן ו.

28 ראו לדוגמה: הרב שלמה בן אדרת, חידושי הרשב"א, גיטין לו ע"א; הרב יוסף טוב בן אברהם, חידושי הריטב"א, גיטין לו ע"ב; הרב ניסים בן ראובן, חידושי הר"ן, שם; הרב יעקב בן רבנו אשר, טור, יורה דעה, סימן שלא.

29 ראו לדוגמה: הרב אברהם בן דוד, השגות הראב"ד על הרי"ף, גיטין יט ע"א; הרב מנחם המאירי, בית הבחירה, גיטין לו ע"ב.

30 הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שבת הארץ, מבוא, סעיפים א-ה; פרק ד, סעיף כה.

31 הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש, שביעית, סימן ג, סעיף ה.

32 הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק י, יורה דעה, סימן לו, אות ב.

33 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 165.

בשום תשובה שנכתבה הלכה למעשה הוא אינו מאמץ עמדה זו במפורש,³⁴ ומלבד זאת הוא מציין לא פעם שרבים פקפקו בהיתר המכירה.³⁵ בדברים הבאים אבקש אפוא להראות כי ניתן למצוא בדברי הרב עוזיאל רמזים לכך שליוו אינו שלם עם הקביעה ששביעית בזמן הזה מדרבנן.

ד. שביעת תשי"ב - להלכה ולמעשה

גישתו העקרונית של הרב עוזיאל באה לידי ביטוי במסמך מאוחר באופן יחסי בכתיבתו, ולאורה נוכל להבין גם את יתר פסיקותיו. לקראת שנת השמיטה הראשונה שחלה לאחר קום המדינה, בשנת תשי"ב, עמל 'חבר הרבנים של הפועל המזרחי' לפרט כיצד על החקלאים לפעול בשנת השמיטה.³⁶ הצעתם של רבני 'הפועל המזרחי' התבססה על היתר המכירה של הרב קוק, ולקחה בחשבון גם את הוראותיו שלפיהן יש לשאוף שארבע המלאכות האסורות מדאורייתא (זריעה, זמירה, קצירה ובצירה³⁷) יתבצעו על ידי גוי - הוראה שלטענתם כמעט שאינה אפשרית במציאות ימיהם - וכן הורתה שיש להקדים ולעשות את המלאכות קודם ראש השנה של שנת השמיטה (עד כמה שניתן). הרב עוזיאל, שכיהן באותה עת כרבה הראשי של מדינת ישראל, היה בין המגיבים להצעות ההלכתיות של 'חבר הרבנים'.³⁸

כמה מחלוקות התגלעו בין הצעת 'חבר הרבנים' לבין הרב עוזיאל. לדוגמה, רבני 'הפועל המזרחי' קבעו שיש לסיים שתילת אילנות סרק עד ט"ו באלול שלפני שנת

34 יש לציין שבמאמר "מבוא למצוות התלויות בארץ" (שם, עמ' 47-59) נראה שהרב עוזיאל מאמץ פרשנות שלפיה הרמב"ם פסק ששביעית בזמן הזה תוקפה מדרבנן, אולם גם שם לא מדובר בתשובה הלכה למעשה. יתר על כן: מאמר זה אומנם נדפס בתשי"ב אך הוא אינו מתוארך, ומכיוון שמדובר ב"מבוא למצוות התלויות בארץ" יש מקום להציע שמדובר במאמר מוקדם שאינו משקף בהכרח את מסקנתו המאוחרת של הרב עוזיאל, שאותה הביע במפורש בכתביו המאוחרים ובמיוחד לקראת שמיטה תשי"ב, ובה נדון להלן.

35 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 147, 156.

36 שם, עמ' 150-153. הרב שאול ישראלי עמד בראש הכותבים. המסמך הודפס גם בקובץ התורה והמדינה, חלק ד, כפר הרא"ה - תלאביב תשי"ב, עמ' קלז-קלט.

37 ראו: ויקרא כה, ד-ה; משנה תורה, הל' שמיטה ויובל א, ב.

38 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 154-156. מעניין לציין שכבר בשנת תש"ה קבעה הרבנות הראשית, בראשותם של הרבנים הרצוג ועוזיאל, עקרונות דומים ליישום הלכות שמיטה ביישוב. ראו: שמואל כץ, "מפעילותה וממסמכיה של הרבנות הראשית בענייני השמיטה", התורה והארץ, ח (תשס"ח), עמ' 291. הסתייגותו של הרב עוזיאל נכתבו רק לקראת שמיטה תשי"ב. ייתכן כי לדעת הרב עוזיאל, בשנת תשי"ב חל שינוי מהותי בדיון בהיתר המכירה וביישום מצוות השמיטה בשל הקמת המדינה, שכן מעתה רוב החקלאות יהודית והקרקות בבעלות המדינה, וראו גם כץ, שם.

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

השמיטה (הזמן הנדרש כדי שהאילן ייקלט קודם השביעית);³⁹ ואילו הרב עוזיאל פסק שניתן לשותלם עד ערב ראש השנה. לכאורה פסיקתו של הרב עוזיאל מקלה מזו של רבני 'הפועל המזרחי', אולם מדבריו עולה שאין הוא מקל בחומרת איסורי שביעית אלא להפך;⁴⁰

אולם לעניות דעתי נראה להתיר נטיעת אילנות עד ערב ראש השנה, וטעמי דידי הוא: הואיל שאיסור ערב שביעית הוא מדרבנן, משום מראית עין, והואיל ובשעה זאת שהיא שעת הדחק, אי לא שרינן להו בערב שביעית, רבים יכשלו באיסור תורה לנטוע בשביעית עצמה, הלכך מוטב שנתיר להם איסור דרבנן, כדי שלא יעברו באיסור תורה, ובכגון זה יש לומר שלא גזרו רבנן. זוהי שיטתו של הרב עוזיאל גם ביחס לעצי פרי;⁴¹

שכל נטיעה או שתילה שלא תעשה לפני ראש השנה עלולה להעשות אחרי ראש השנה באיסור דאורייתא, ומוטב שיעברו על איסור דרבנן ולא יכשלו באיסור מן התורה. והוא הדין לירק, תפוחי אדמה ודגנים. ביחס לחרישה - שלגביה נחלקו הפוסקים אם איסורה מדאורייתא או מדרבנן;⁴² קבעו רבני 'הפועל המזרחי' שיש להתיר חריש הכרחי שלא ניתן היה לבצעו לפני ראש השנה. לעומתם, פסק הרב עוזיאל שיש להחמיר בחרישה, על אף המחלוקת, שכן איסור חרישה בשביעית הוא בגדר 'ספיקא דאורייתא' שיש ללכת בו לחומרה.⁴³ את דברי חבר הרבנים שביקשו להתיר "חרישים הכרחיים" דחה הרב עוזיאל;⁴⁴

39 ראו משנה תורה, הל' שמיטה ויובל ג, יא.

40 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 154.

41 שם, עמ' 154-155.

42 ראו: ראש השנה ט ע"א; מועד קטן ג ע"א; ירושלמי, כלאיים ח, א. בהבנתה של שיטת הרמב"ם (משנה תורה, הל' שמיטה ויובל א, א; ד, י) נחלקו האחרונים: יש הסוברים כי לדעתו איסור חרישה הוא מדרבנן בלבד (הרב ישראל משקלוב, פאת השולחן, סימן כ, סעיף א) ויש הסוברים שלדעת הרמב"ם זהו איסור תורה אלא שהוא איסור עשה בלבד ועל כן אין לוקים עליו אלא מדרבנן (הרב יוסף באב"ד, מנחת חינוך, מצווה קיב, אות א; הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש, שביעית, סימן יז, סעיף א). ויש שהבחינו בין סוגים שונים של חרישה (לתיקון הקרקע, לחיפוי על זרעים, לצורך גידול אילנות). ראו: הרב דוד בן-זמרה, שו"ת רדב"ז, חלק ה, סימן קצו [א'תקס]), הרב יוסף קורקוס, מהר"י קורקוס על משנה תורה, הל' שמיטה ויובל, פרק א, אות ד.

43 לשיטתו המחמירה בהגדרת איסור חרישה בשביעית, ראו גם הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 79-85.

44 שם, עמ' 155.

אבל גם אם נסמוך על דעת הסוברים שאסורה מדרבנן, אין לחדש מדעתנו היתר בחרישים הכרחיים, או אפילו בעידור... ולא הקלו חכמים בשביעית אלא בהשקאה, שאם לא ישקה תעשה הארץ מלחה וימות כל עץ שבה. יצוין שפעמים הרב עוזיאל אינו נמנע בעצמו מחידוש ומסברות עצמאיות, גם לקולא, בעניינים אחרים,⁴⁵ ונראה שכאן הרב עוזיאל מבקש לעמוד בפרץ ולמנוע היתרים במלאכות שמיטה.

קשה להכריע מדברי הרב עוזיאל האם הוא מתכוון שאכן שמיטה בזמן הזה דאורייתא, או שלטעמו יש להחמיר בעניינים אלו אף שכיום השמיטה מדרבנן משום שבמקורן אלו פעולות שאסרה תורה. הרב עוזיאל לא כתב באופן מפורש מהי עמדתו במחלוקת זו, ומדבריו משתמע שהוא סובר ששביעית בזמן הזה מדרבנן, אולם אף על פי כן לדעתו אין להתיר פעולות אלו. לטענתו, רק הסוברים ששביעית בזמן הזה לא חלה אלא ממידת חסידות⁴⁶ יוכלו להתיר את הפעולות שעליהן העיר את הערותיו:⁴⁷

בכלל אין דעתי נוחה מכל ההיתרים שנאמרו בהצעות אלה, אם לא שנסמוך על דעת הסוברים ששביעית בזמן הזה אינה נוהגת אלא משום חסידות, ועל סמך זה להתיר באיזו עבודות שהן הכרחיות בשעה זאת שארץ ישראל הולכת וקולטת אלפים ורבבות של עולים, ואם לא תזרע הארץ, הרי כולנו צפויים לרעב, שאי אפשר להביא הכל מן החוץ, ובכגון זה יש לדון מדין פקוח נפש, ומכל שכן נפשות, שדוחה כל מצות שבתורה.

לשיטתו, רק צירוף שני הנימוקים - הטענה ששביעית כיום היא ממידת חסידות בלבד, ופיקוח נפש - יש בכוחו להקל בדיני שביעית. לעומת זאת, ביסוס ההתיישבות וייצובה של מדינת ישראל לבדם אינם מאפשרים לתמוך בפסיקה מקלה: "ואין שום סמך להתיר אסורי שביעית במקום התיישבות חדשה ועבור ענף הכנסה".⁴⁸ הנמקה זו מעניינת מאוד לאור הקרבה הנפשית והמעשית של הרב עוזיאל לתנועה הציונית ולמדינת ישראל, ובמיוחד לאור הנימוקים שהעלו הרב קוק וה'חזון איש' בדיוניהם על אודות השמיטה.⁴⁹ שני הפוסקים הסכימו כי ב'שעת הדחק' יש מקום להקל,

45 ראו סט, דרכי (לעיל הערה 1), עמ' 290-294.

46 ראו הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק י, יורה דעה, סימן לו, אות ב.

47 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 156.

48 שם.

49 אריה אדרעי, "שורשי הפסיקה הציונית-הדתית: הרב קוק ופולמוס השמיטה", בתוך: אבינועם רוזנק ואחרים (עורכים), על דעת הקהל: דת ופוליטיקה בהגות היהודית, ירושלים תשע"ב, חלק ב, עמ' 754-857.

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

אך נחלקו בהגדרת ה'דחק' המדובר: לשיטת הרב קוק, הסכנה לעתידו של היישוב בארץ ישראל מוגדרת אף היא כ'דחק'; ואילו ה'חזון איש' דבק בהגדרה המסורתית ובחן אם במציאות העכשווית ניתן להמשיך ולהתקיים לצד שמירה מלאה של מצוות השמיטה, אף אם יש בכך אתגר מורכב בעבור החקלאי.

הרב עוזיאל כתב אף הוא על המסירות לאורך הדורות לקיום השמיטה;⁵⁰ הוא מציג הוכחות היסטוריות לכך שעם ישראל קיים שמיטה ומסכם:⁵¹

יש זמן מיוחד שצריך להבליט הכרה זאת [ההכרה בברכת ה'] לא רק בדבר שפתים, ולא רק בפעולות מקריות וארעיות, אלא בעמידה בנסיון שנה אחת, שהיא אחת מתקופות מחזור החיים... וזה נעשה על ידי שמיטת קרקעות ושמיטת כספים של שנה השביעית.

הרב עוזיאל אינו מתכחש לקושי שבשמירת שמיטה כהלכתה, אולם לדידו רק פיקוח נפש ממשי מאפשר עבודה בשמיטה.⁵² נדמה אפוא כי רוח דבריו של הרב עוזיאל נוטה לזו של ה'חזון איש' וסיעתו.

נוסף על כך, ייתכן שהרב עוזיאל אינו מקבל את החשש מפני פיקוח נפש כתיאור מציאות מהימן לזמנו, ואילולא כן, לא היה מצרפו לנימוק "ששביעית בזמן הזה אינה נוהגת אלא משום חסידות". ניכר מדבריו שהוא חושש שהיתר המכירה מתקבל באופן אוטומטי, עד כדי ש"ההמון (ש) יטעו לומר שבכגון זה אין איסור שביעית",⁵³ וההיתר הקבוע יביא להשכחת מצוות השמיטה - הן בקרב החקלאים, הן בקרב הציבור הרחב.

לצד זאת ייתכן להציע בזהירות שהירתעותו של הרב עוזיאל מההיתרים השונים טמונה בכך שהוא אינו מקבל באופן מוחלט את ההכרעה ששביעית בזמן הזה מדרבנן ודעתו היא שגם בזמן הזה תוקפה מדאורייתא. במקומות אחרים עמדתי על כך שפסיקתו של הרמב"ם היא מקור מרכזי ביותר בפסיקתו של הרב עוזיאל,⁵⁴ לענייננו, מחלוקת נטושה בין פרשני הרמב"ם בנוגע לשאלה מהי שיטתו בעניין חיוב השביעית בזמן הזה - מדאורייתא או מדרבנן.⁵⁵ בהלכות שמיטה ויובל (ד, כה) פסק הרמב"ם: "אין שביעית נוהגת אלא בארץ ישראל בלבד שנאמר כי תבואו אל הארץ וגו', ונוהגת בין בפני הבית

50 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 11-24, משנת תרצ"ט.

51 שם, עמ' 23.

52 שם, עמ' 15.

53 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 166.

54 ראו סט, דרכי (לעיל הערה 1), עמ' 287-290.

55 ראו פרשנים למשנה תורה, הל' שמיטה ויובל י, ט.

בין שלא בפני הבית". ר' יוסף קארו מבאר שם כי "מדברי רבינו פה נראה שהוא סובר דאף שלא בפני הבית נוהגת מן התורה... פשטא דמילתא דמדאורייתא קאמר"⁵⁶. ייתכן אפוא כי ביסוד תפיסתו של הרב עוזיאל עומדת שיטת ה'כסף משנה' שלפיה הרמב"ם סובר ששביעית בזמן הזה חלה מדאורייתא,⁵⁷ ואם כך, היסוד המרכזי של הקולות הוא יסוד מעורער. אומנם קשה להוכיח טענה זו באופן מפורש בדברי הרב עוזיאל, אך ננסה להראות לפחות את העמימות הקיימת בדבריו ואת הרמזים שניתן למצוא בהם לסברה זו.

הרב הרצוג, שכינה באותה עת לצידו של הרב עוזיאל כרב הראשי האשכנזי של מדינת ישראל מעיר על פרטי הדינים שאליהם התייחס הרב עוזיאל.⁵⁸ לצד הדיון בפרטי הדינים, הוא מתפלל על עצם גישתו של הרב עוזיאל ועל כן מעיר:⁵⁹

עלי להעיר הערה כללית. היסוד הוא ההיתר שלנו על ידי מכירה כרגיל בתורת הוראת שעה, ומובן שאילו היה אפשר לעשות כל המלאכות על ידי נוכרים היה עדיף, אבל מזה אין לדבר, ואעפ"כ עד כמה שאפשר למעט בקולות יש למעט, שיהא על כל פנים זכר לשביעית... הכל הוראת שעה, ומשום קיום הישוב... ועל היסוד ששביעית בזמן הזה לכל היותר אינה אלא מדרבנן, ושיש גאוני עולם שאפשר להעמידם בשורה אפילו כנגד הרמב"ם ז"ל הסוברים שאינה בזמן הזה אלא ממדת חסידות בלבד, ואם כן מה שכ"ג [=שכבוד גדולתו] דן... דבריו נכונים בתכלית, אך לא בקשר להוראת השעה שלפנינו אחרי מכירה לנכרי.

מדברי הרב הרצוג משתמע כי הפסיקה המקובלת היא כנגד דעת הרמב"ם, כלומר ששמיטה חלה ממדת חסידות בלבד, אולם ההפניה לדברי הרמב"ם מזכירה שברקע הדברים מצויה גם שיטת ר' יוסף קארו הנזכרת לעיל.

בתגובת הרב הרצוג להצעתו של הרב עוזיאל לאפשר נטיעה עד ערב ראש השנה של שנת השמיטה נראה שהדברים ברורים אף יותר:⁶⁰

56 הרב יוסף קארו, **כסף משנה**, הל' שמיטה ויובל ד, כה וראו גם שם, ד, כט.
57 כך פסקו הרב יוסף דב בער הלוי סולובייצ'יק (**שו"ת בית הלוי**, חלק ג, סימן א) והרב נפתלי צבי יהודה ברלין (**שו"ת משיב דבר**, חלק ב, סימן נו).

58 הרב עוזיאל, **השמיטה** (לעיל הערה 8), עמ' 157-164; הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, **פסקים וכתבים**, ירושלים תש"ן, חלק ג, עמ' 203-207.

59 הרב עוזיאל, **השמיטה** (לעיל הערה 8), עמ' 159.

60 שם, עמ' 157.

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

(ש)כ"ג [כבוד גדולתו] מכיין שמוטב לדחות ודאי דרבנן מפני ספק תורה, באיסור תורה לא מדברים, שהרי כל היסוד שלנו הוא ששביעית בזמן הזה או שהיא מותרת לגמרי, או שאינה אלא מדרבנן.

הרב הרצוג דוחה את האפשרות שבבסיס דבריו של הרב עוזיאל עומדת השיטה שלפיה שמיטה מדאורייתא בזמן הזה, ומבאר את דבריו באופן אחר: "אך כ"ת [=כבוד תורתו] מכיין שהרבנן של ערב שביעית קל מהרבנן של שביעית, ולזה יש מקום".⁶¹ העלאת האפשרות הראשונה להכין את דברי הרב עוזיאל כמתייחסים לשביעית דאורייתא עולה כנראה מרוח דבריו של הרב עוזיאל, גם להבנתו של הרב הרצוג.

הרב עוזיאל הגיב לדברי הרב הרצוג.⁶² הוא הסכים שביסוד ההיתרים העכשוויים השונים עומד היתר המכירה שמעוגן בקביעה, המקובלת על רוב הפוסקים, ששביעית בזמן הזה תוקפה מדרבנן ואולי אף ממידת חסידות בלבד. יחד עם זאת, הוא שב ומזכיר כי קיימת מחלוקת בדבר תוקפה של שביעית בזמן הזה: "ובסה"ק [ובספרי הקטן] 'משפטי עוזיאל' (חלק אורח חיים סימן י דף ל"ג) כתבתי שבמקום שהמחלוקת היא אם אסור זה הוא דאורייתא או דרבנן, לדברי הכל סומכין על היתר בשעת הדחק".⁶³ הסתייגותו העקרונית מההיתר עולה גם מתגובתו: "שהרי כל מלאכה בשביעית היא איסור נוסף".⁶⁴

מסקנה זו נתמכת גם בכתבים נוספים של הרב עוזיאל - הן ההלכתיים, הן הרעיוניים. בשלהי שמיטה תשי"ב נשאל הרב עוזיאל על אודות רכישת אתרוג לאחר שנת שמיטה, בשל החשש משימוש בפירוש הקדושים בקדושת שביעית או מפני החשש ש'עם הארץ' המוכר אתרוג קדוש בקדושת שביעית לא ינהג כראוי בדמי הפירות שקיבל.⁶⁵ בסיכום הדיון קובע הרב עוזיאל כי הדברים שכתב רלבנטיים רק "בזמן שקיימו שביעית כדינא", ומוסיף:⁶⁶

אבל בזמן הזה אפילו אם האתרוגים צמחו בשדה ואילן לא יהודי, או על ידי היתר מכירה שנהגו בארץ ישראל, מכל מקום היתר זה אינו מוסכם, ורבים חלקו וחולקים עליו, ונמצא שהאתרוג עצמו גדל באסור ונמכר באסור. בדברים אלו יוצא הרב עוזיאל במפורש כנגד תוקפו של היתר המכירה.

61 שם.

62 שם, עמ' 165-166.

63 שם, עמ' 166.

64 שם, עמ' 165.

65 שם, עמ' 145-147, וראו הערות העורך שם.

66 שם, עמ' 147.

במאמר רעיוני שכתב הרב בשנת תרצ"ט על אודות "מצות שנת השמיטה וטעמה" הוא כותב:⁶⁷

מעולה מצות השמיטה מכל מצוות התורה, שהיא מוטלת לא רק על אדם מישראל, אלא גם על ארץ ישראל... מכאן למדו רז"ל, שנוסף על האזהרה לבעל השדה לשבות מעבודת האדמה, יש עוד אזהרה נוספת: שאדם מצווה על שביתת שדהו שלא תעשה בה עבודת אדמה, או עבודת אילנות, אפילו על ידי ישראל אחר, ומטעם זה אסור לו למכור את שדהו לשם עבודה בשנה השביעית, וכן אסור לישראל לעבוד אפילו בשדה של נוכרים.

הרב עוזיאל אינו מסייג את הדברים לאור היתר המכירה שהונהג שנים רבות קודם כתיבת הדברים; ולשיטתו, באופן עקרוני אין להתיר את מכירת הקרקע לגוי, ואף אם נערכה מכירה - היא אינה מועילה, מפני שעדיין חל איסור על האדם מישראל לעבוד את הקרקע: "בשביעית נאמר: 'ושבתה הארץ שבת לה' (ויקרא כה, ב), וכיוון שאנו מצווים בשביתת הארץ, אסור לעבוד את האדמה בכל אופן שהוא".⁶⁸

במאמר נוסף מזכיר הרב עוזיאל את פסיקתם של המב"ט,⁶⁹ ר' משה טראני (1500-1580) ובנו המהרי"ט, ר' יוסף טראני (1568-1639) שקבעה כי גם פירות שגדלו בשדה גוי קדושים בקדושת שביעית:⁷⁰

מעניין מאוד לציין, שמאז התחיל שוב הישוב הארץ ישראלי, אף על פי שעדיין לא התאחז בישוב חקלאי, התעוררה שאלת השמיטה במדרשם של רבותינו הראשונים, והמב"ט והמהרי"ט בנו פסקו להלכה שפירות שנת השמיטה שצמחו וגדלו בשדה גוי - יש בהם קדושת שביעית ופטורים מן המעשרות.

הרב עוזיאל מוסיף ומבאר את שיטת ר' שלמה לוריא, המהרש"ל (בבא מציעא צ ע"א), שלפיה גם כאשר נוכרי עובד בקרקע, יש מכך משום ביטול מצוות השביתה מעבודת הקרקע בשביעית: "ולדעת רש"ל אסור לעבוד אפילו על ידי אמירה לגוי, מטעם שאדם מצווה על שביתת שדהו...". הוא מאמץ את שיטת המהרש"ל ובכך מחזק את שלילת היתר המכירה: "מכלל זה אתה למד שגם אדמת גוי שבארץ ישראל מחויבת בשביתה,

67 שם, עמ' 18.

68 שם, עמ' 155.

69 לסיכום הפולמוס הגדול בין המב"ט לר"י קארו לגבי קדושתם של פירות שביעית שגדלו באדמת נוכרים בשביעית ראו הרב יעקב נבון, "פולמוס ה'בית יוסף' והמב"ט בפירות נכרים בשביעית", המעין, לה, ג (תשנ"ה), עמ' 12-28.

70 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 17.

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

אלא שהגוי אינו מצווה על זה.⁷¹ סביר מאוד להניח שהרב עוזיאל הכיר את פסיקתו של הרב קוק ודחייתו את דברי מהרש"ל אלו,⁷² ולמרות זאת אימץ את דעת מהרש"ל.⁷³ הרב עוזיאל נשאר אם כן נאמן לשיטתו בפרשנות המקורות ההלכתיים שבהם דן, גם אל מול תהייתו של עמיתו הרב הרצוג ועל אף שאיפתו לחזק את התיישבות עם ישראל בארצו. המחשבה המוקדמת שלפיה עמדתו של הרב אלישר, תפקידו הממלכתיים, תפיסותיו הציוניות וקרבתו לציבור הרחב יביאו את הרב עוזיאל להתחשב במצב החקלאים בפרט, ובמצבו של היישוב המתחדש בארץ בכלל, ולקבל את היתר המכירה - מתבדה. לא זו בלבד אלא שגם בסוגיות נוספות העוסקות בשמיטה נטה הרב עוזיאל לחומרה, כפי שנראה להלן.

ה. גידולים על גבי מים ('הידרופוניקס')

הרב עוזיאל נדרש כמה פעמים לחוות את דעתו בשאלת האפשרות לזרוע בשנת השמיטה על גבי מצע מים המנותק מן הקרקע (גידולים המכונים 'הידרופוניקס'). באחת השאלות שהופנו אליו (בשנת תש"י), תיאר הרב השואל, הרב אברהם מרדכי הרשברג, את העובדות הרלבנטיות:⁷⁴

והנה הדבר הזה שנקרא "האדארפאניקס" שזוהי המצאה חדשה בארצות הברית כך היא: לוקחים כלים גדולים, ואינו נפקא מנא אם הוי של אבנים או של מתכות ועץ, ונותנים לתוכה מים וגם חומר כימי, חומר זיבול, וזורעים שמה כל דבר כמו בקרקע.

הרב השואל, שבעצמו צידד להתיר זריעה מעין זו, הדגיש את הצורך הגדול בהיתר זה במיוחד בעבור קיבוצי 'פועלי אגודת ישראל', אשר אינם סומכים על היתר המכירה ולפיכך מנזיעים מזריעה בקרקע בשנת השמיטה. עוד מוסיף הרב השואל כי היתר זריעה על גבי מים יפתח פתח לחקלאים נוספים שישמרו שמיטה באופן זה.

בפתח תשובתו כותב הרב עוזיאל כי לכאורה יש להתיר זריעה על גבי מים, שהרי אין התורה מחייבת אלא שביתת הארץ ואוסרת עבודה בשדה - כלשונה: "ושבתה הארץ

71 שם, עמ' 104-105.

72 הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שבת הארץ, קונטרס אחרון, אות א.

73 אומנם שנתיים קודם לכן פרסם הרב עוזיאל מאמר אחר, בשם 'שבת הארץ' (ראו הרב עוזיאל, השמיטה, לעיל הערה 8, עמ' 10-1) מסקנתו במאמר זה שונה. לאחר דיון בדברי מהרש"ל הוא מסכם: "על כל פנים למדנו שאין אסור מכירת שדה לגוי משום מניעת ושבתה הארץ, וממילא שאין אנו מצווים למנוע את הגוי מלעבוד משדו, אפילו אם ידינו תקיפה והוא ברשותנו" (שם, הערה 1).

74 שם, עמ' 110.

שבת לה'... שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור" (ויקרא כה, ב-ה) - וזריעה על גבי מים אינה בכלל עבודת הארץ ולא מתבצעת ב"שדה". אולם, על אף ההנחה הראשונית, משלוש תשובותיו של הרב עוזיאל בסוגיה זו⁷⁵ עולה כי הוא שולל את האפשרות לזרוע באופן זה בשביעית.

את דבריו הוא מנמק בטיעונים הבאים:

1. זריעה על גבי מים היא כזריעה על הארץ - הרב עוזיאל מסביר שנהרות וימים שבתחומי ארץ ישראל הם כארץ ישראל לדברי הכול, והזרוע בהם הרי הוא כזרוע באדמת ארץ ישראל גופה:⁷⁶ "הזרוע עליהם הוא כזרוע על העפר ושפיר מיקרי 'ארץ' ו'שדך', דהמים שעליהם אינם מבטלים את השדה שתחתיהם". לדעתו, גם הימצאות המים בכלים אינה מנתקת אותם מכלל 'ארץ', בין אם מדובר בכלי מעץ (שסופח לחות), מחרס (שנחשב לעפר), או ממתכת: "שהמתכת אף הוא עפר מגובש... היא יונקת מהקרקע ומצמיחה...".⁷⁷ סיבות נוספות לראות זריעה במים כזריעה בארץ מתייחסות לעובדה שהמים מכונסים, לכך שהמים עצמם ראויים לזריעה מפני העפר שתחתיהם,⁷⁸ וכן לעובדה שהמים מעובדים ומזובלים, ומשום כך דינם כמחוברים לקרקע לכל מצוות התלויות בארץ.⁷⁹

2. ההלכה מתירה השריית זרעים במים וממנה עולה שזריעה אסורה - ההלכה מתירה להשרות זרעים במים בשביעית כהכנה לזריעתם בשנה שלאחר מכן;⁸⁰ ולדעת הרב עוזיאל מכאן ראייה שסתם זריעה במים אסורה - שהרי אם מותר לזרוע במים, ברור שמותר להשרות בהם זרעים?⁸¹

3. כל פעולה שמביאה להצמחה היא זריעה אסורה - לעניין הצמחה, אין הבדל מהותי בין קרקע למים. טענה זו מבוססת על קביעה מדעית שיסודה בדברי הרמב"ם:

ארבעה גופים הללו שהם אש ורוח ומים וארץ הם יסודות כל הנבראים למטה מן הרקיע... ארבעה יסודות האלו משתנים זה לזה תמיד בכל יום ובכל שעה מקצתן

75 שם, עמ' 109-119 (לרב אברהם מרדכי הרשברג מארצות הברית); עמ' 64-78 (לרב שמואל טוביה שטרן מארצות הברית); שם, עמ' 120-126 (לרב י"מ הלוי צוויג מנהל מח' הכשרות ברכנות הראשית דאז).

76 שם, עמ' 76.

77 שם, עמ' 113-115.

78 שם, עמ' 124.

79 שם, עמ' 117.

80 ראו: ירושלמי, שביעית ד, ד; משנה תורה, הל' שמיטה ויובל א, ו.

81 אכן, קשה על טענה זו שכן זריעה במים לא הייתה אפשרות מוכרת בזמן המשנה והתלמוד.

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

לא כל גופן, כיצד? מקצת הארץ הקרובה מן המים משתנית ומתפוררת ונעשית מים... וכן המים מקצתו הסמוך לארץ משתנה ומתכנס ונעשה ארץ. (משנה תורה, הל' יסודי התורה ד, א)

לאור דברי הרמב"ם קובע הרב עוזיאל כי איסור עבודת הקרקע והאילנות בשביעית נועד למנוע שינוי בין ארבעת היסודות - על ידי חרישה, זריעה וכד'; ולפיכך יש לאסור כל פעולה המביאה לידי שינוי צורה בדרך של צמיחה בכל שלביה.⁸² הלכה למעשה אוסר הרב עוזיאל זריעה על גבי מים בשביעית:⁸³

למסקנא דדינא נראה לי שכל איסורי שביעית עומדים בכל תוקפם בהמצאה חדשה של זריעה על המים בכלים שנקראים "האדארפאניקס", בין שהם עשויים חרס או עץ או מתכת, ואפילו אם אינם נקובים.

במהלך הצגת הדברים הוא מציג הסתייגות גורפת משינוי בהלכות שמיטה על סמך דיוק לא־מבוסס־דיו במקורות הראשוניים: "ואין לבנות על דקדוק זה בנינים שאין להם על מה שיסמוכו, ולחדש הלכה מדעתנו להתיר זריעת כלאיים וזריעת האדמה בשביעית על גבי מים".⁸⁴

בשלוש תשובותיו בסוגיה נסוב הדיון על סוגיות תלמודיות ופרשנותם של ראשונים ואחרונים. הרב עוזיאל אינו מתייחס כלל לכך ששביעית בזמן הזה חלה מדרבנן (לרוב הדעות) ועל היתר המכירה הנוהג, אינו מתייחס לשיקולים העולים מתוך המציאות בשטח וגם לא ל"צורך הגדול" (כפי שהוצג בפניו) שהתקיים בשנות ראשית המדינה. הוא מוצא לנכון לדחות חידוש טכנולוגי מפני הקושי ההלכתי שהוא מגיע אליו בעיונו, ולא מפני שדרכו היא לדחות חידושים מעין אלה;⁸⁵ העיון בנימוקיו מגלה כי אלו הם נימוקים עצמאיים ומקוריים.⁸⁶

82 על יחסו של הרב עוזיאל לאמירות מדעיות אצל חז"ל ותוקפן בימינו ראו: ראו סט, דרכי (לעיל הערה 1), עמ' 79-80; אלימלך וסטרייך, "רפואה ומדעי הטבע בפסיקת בתי הדין הרבניים", משפטים, כו, 3 (תשנ"ו), עמ' 462-463.

83 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 119.

84 שם, עמ' 126.

85 ראו הרב בצמ"ח עוזיאל, שו"ת משפטי עוזיאל, חלק א, הקדמה, עמ' IX.

86 אדרי, משנת הרב (לעיל הערה 4), עמ' 35.

יצוין שפוסקים אחרים שהתמודדו עם סוגיה זו פסקו לקולא והתירו גידולים על מים בשביעית. כך פסק הרב עובדיה יוסף,⁸⁷ וכך מובא גם בשם ה'חזון איש'.⁸⁸ חוקרים אחדים כבר הראו כי פסיקתו המקלה של ה'חזון איש' בסוגיה זו, ובפתרונות טכנולוגיים והלכתיים נוספים, נועדה לתת פתרון לחקלאים ההולכים בשיטתו ונמנעים מהיתר המכירה.⁸⁹ אם כן, שלא כ'חזון איש' נראה הרב עוזיאל כמחמיר בשתיים: הן בהסתייגות מהיתר המכירה הן מהסתייגות מפתרון הגידול על גבי מים.

ו. שביעית בשדה שותפים ובשדה ציבור

התורה מצווה: "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור" (ויקרא כה, ד). האם ניתן ללמוד מלשונה שכאשר השדה אינה בבעלותו של אדם יחיד ("שדך" ו"כרמך"), אלא של כמה אנשים היא פטורה משביעית? משמעותה של שאלה זו ברורה בכל הנוגע לקיבוצים ולמקומות ציבוריים.⁹⁰

הרב עוזיאל עוסק בסוגיה זו ומסיק ששותפות בשדה - בין שותפות עם גוי ובין שותפות עם ישראל - אינה פוטרת משביעית:⁹¹

כיון דכל גריוא דארעא [=חלקת אדמה] נאסרת בעבודה בשביעית ואוסרת את פירותיה, וכיון שהיא בת חלוקה במדת אמותיה,⁹² הוי ליה כתרומת דגן ועוללות, שאפילו שותפות גוי אינו פוטרה, ואין צריך לומר שותפות ישראל. גם בתשובה זו מזכיר הרב עוזיאל את פסיקת המהרש"ל (בבא מציעא צ ע"א) שבה דנו לעיל, ומדגיש את חובת השמיטה של הקרקע מבלי קשר לאדם העובד בה או לבעליה.

87 הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחווה דעת, חלק ו, סימן יב. לדעות נוספות לכאן ולכאן ראו: אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'זורע', הערות 204-206.

88 ראו: מאיר שוורץ, "הוראות החזון איש על גידולי מים בשביעית", המעיין, כח, ב (תשמ"ח), עמ' 46-47; הרב בנימין יהושע זילבר, הלכות שביעית, בני-ברק תשכ"ה, חלק א, עמ' כה. אומנם שם ציין שמכיוון שאין זו אלא שמועה, אין לסמוך עליה את ההיתר. ייתכן שהיתרו של ה'חזון איש' היה מותנה בגידולי מים תחת מבנה מקורה ובתוך עציץ שאינו נקוב. ראו: הרב חיים קנייבסקי, דרך אמונה, ביאור הלכה, הלכות תרומות, פרק ב; הרב קלמן כהנא, "שביעית בחממות", המעיין, כה, ד (תשמ"ה), עמ' 31-35; הרב יוסף אפרתי, "זריעה בעציץ שאינו נקוב בחממות - חלק א", הליכות השדה, 86 (תשנ"ד), עמ' 11-16.

89 הרב נריה גוטל, "מקולות ה'חזון איש' וחומרות הראי"ה בהלכות שביעית", קובץ הצינונות הדתית, חלק ה, ירושלים תשס"ב, עמ' 327-336; הנ"ל, הדף השבועי: אוניברסיטת ברי-אילן, 394 (תשס"א).

90 הרב עוזיאל מעלה שאלות אלו כנראה בעקבות מאמר של הרב צבי פסח פראנק שפורסם בירחון שערי ציון (שנת תרפ"ד, חוברת ג-ד, י').

91 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 89.

92 כלומר כל קרקע שניתנת לחלוקה, ניתן לראותה כמחולקת בפועל בין השותפים, וממילא חייבת בדיני שביעית.

לגבי שדות ציבור עולה שאלה דומה: האם בעלות ציבורית אינה מוגדרת כ"שדך" וממילא השדה פטורה משביעית או שלכל אחד מ'ישראל יש בה בעלות והיא "שדך" של כל אחד ואחד מהם. גם בסוגיה זו מכריע הרב עוזיאל לחומרה ופוסק שאיסורי שביעית חלים בשדות ציבור: "מכאן יוצא לדין בענין הקבוצים, או מושב שיתופי על אדמת הלאום, שהם חייבים בכל דיני שביעית",⁹³ "הואיל ולכל אחד מהציבור יש חלק בו".⁹⁴ הרב עוזיאל מודע שישנן דעות מקלות בסוגיה זו. הוא עצמו מפנה לתשובתו של הרב צבי פסח פרנק שצייד להתיר מלאכות שביעית בשדות ציבור,⁹⁵ מכוח הסברה שבעלות ציבורית מפקיעה מכלל "שדך"; ואף על פי כן פוסק הרב עוזיאל לאיסור.

ז. עבודות במקום מקורה

אמירה משמעותית נוספת מתייחסת להצעת רבני 'הפועל המזרחי' להכניס את השתילים לארגזי פח לא־נְקוּבִים ובמקרה שאין אפשרות לכך - לסדר סככה על גבי על גבי כלונסאות בגובה של עשרה טפחים, קודם הזריעה,⁹⁶ כדי שהמשתלה לא תוגדר כ"שדך" אלא כבית. הצעתם של 'חבר רבני הפועל המזרחי' התבססה על ספק שנידון בתלמוד הירושלמי (ערלה א, ב) לגבי איסור עשיית מלאכות שביעית בתוך בית. הירושלמי אומנם לא הכריע בדבר, אבל בספר 'פאת השולחן'⁹⁷ הכריע ר' ישראל משקלוב לקולא וגם ה'חזון איש' כתב שהזרוע בבית יש לו על מי לסמוך.⁹⁸ אולם הרב עוזיאל תקף הצעה זו בחריפות:⁹⁹

דבר זה אין לו יסוד כלל, שלא התירה תורה לזרוע בבית, אלא שפטרה את הזרוע מאסור לאו, והיינו מדכתיב "שדך" ובית לאו "שדה" הוא, אבל מכל מקום אסור לזרוע אפילו בבית... אבל לסדר סככה לא הותר אפילו מאסור לאו, ד"שדך" מקרי, וסכך עובר אינו מוציא מכלל שדה, ואין לעשות דברי תורה כחוכא ואטלולה.

שתי טענות מצויות בדברי הרב עוזיאל הללו, הלכתית ועקרונית. מבחינה הלכתית סבור הרב עוזיאל שאין כל היתר לזרוע בבית בשמיטה, ואילו דברי הירושלמי נועדו רק

93 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 63

94 שם, עמ' 102.

95 לעיל, הערה 90.

96 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 152.

97 הרב ישראל משקלוב, פאת השולחן, הלכות שמיטה, סימן כ, סעיף כד, אות נב.

98 הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש, שביעית, סימן כב, סעיף א; סימן כו, סעיף ד.

99 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 155.

לפטור מאיסור 'לאו' אבל לא להתיר זריעה לכתחילה. מבחינה עקרונית: הרב עוזיאל סבור שבניית סככה על גבי משתלה כדי להתיר זריעה בשביעית היא הגחכה של שנת השמיטה. לדידו, התנהלות שכזו יש בה משום השתמטות ממצוות השמיטה, שהרב עוזיאל רואה בה חשיבות רבה - בעיקר בעת הזו, כפי שנראה בהמשך.

ח. מחשבת השמיטה והלכתה

עד כה עמדנו על העקרונות ההלכתיים שהנחו את הרב עוזיאל בפסיקתו הלכה למעשה בסוגיות השמיטה. תמונה מלאה יותר תוכל להתקבל מתוך עיון בכתיבתו הרעיונית על אודות השמיטה. בכתיבו הרעיוניים מוסיף הרב עוזיאל נדבך המתייחס לעקרונות האמוניים והחברתיים המצויים לדעתו במצוות השמיטה. עתה נבקש לעמוד על הזיקה שבינם לבין פסיקתו בסוגיות השמיטה.

הרב עוזיאל עומד על היותה של השמיטה מצווה יסודית במארג המצוות: "מעולה מצוות שמיטה מכל מצות התורה"¹⁰⁰ כדבריו. הוא מאמץ את דברי הרמב"ן כי השמיטה קרובה בעניינה לשמירת השבת משום ששתיהן מעידות על אמונה בבורא העולם ובהשגחתו:¹⁰¹ השבת מעידה על אמונה בייחודו של הבורא, והשמיטה מעידה על קבלת מלכותו והנהגתו.¹⁰² שני יסודות אמונה אלו מזכירים לאדם שהקב"ה הוא הנותן לו "כוח לעשות חיל", ומתוך כך האדם מתעלה ומבקש להעלות גם אחרים ממצוקותיהם.¹⁰³ בשורש השמיטה עומד אם כן יסוד תיאולוגי העוסק בקשר שבין אדם לאלוהיו, ופועל-יוצא הוא הקשר שבין אדם לחברו הנוצר מתוך ההבנה של יחסיות האדם מול קונו ויחסיות קניינו שניתן לו מאת ה'. מכאן שהיסודות החברתיים שעליהם עמדו חוקרים קודמים אכן קיימים במשנתו של הרב עוזיאל, אך דומני שערכי השוויון והשלום במשנתו הם פועל-יוצא של עניין יסודי יותר: יחס האדם לבורא עולם ולקניין שהעניק לו.

הרב עוזיאל אינו מסתפק במקומה של השמיטה בעולמו של האדם הפרטי מישראל, אלא מתייחס גם לרובד הלאומי הטמון בה. כפי שמבואר בתורה (ויקרא כו, לד), העונש

100 שם, עמ' 18.

101 שם, עמ' 3.

102 שם, עמ' 9.

103 שם, עמ' 10.

דרכי פסיקתו של הרב עוזיאל בסוגיות של שמיטה

על ביטול שמיטה הוא גלות, ומכאן מסיק הרב ששמירת השמיטה היא המאפשרת את היאחזות עם ישראל בארצו:¹⁰⁴

שתי שבתות אלה הם תנאי החלטי להנחלת ארץ ישראל לעם ישראל, והתמדת התישבותו בארץ נחלת אבותיו, איש תחת גפנו ותחת תאנתו, ותחת דגל מלכותו... אמונה והכרה זו בהצטרפה למעשים, מנחילה לנו את ארץ נחלת אבות, ולהיפך: העדרה - גוררת אחריה פריקת עול מלכות שמים ואהבת רעים, ועונש גלות מן הארץ.

ההתייחסות למצב הלאומי מודגשת בדבריו: "דגל המלכות" מותנה בקיום שמיטה, ולא רק בהתייחסות לרעיונות שבה אלא "בהצטרפה למעשים".

דברים אלו כתב הרב עוזיאל בשנת תרצ"ז (ערב שמיטת תרצ"ח). בשנת תרצ"ט שב והתפרסם מאמר הנוגע לרעיונות שביסוד מצוות השמיטה,¹⁰⁵ ובו מקדיש הרב שורות ארוכות לתיאור שמירת השמיטה במהלך הדורות - למרות הקשיים והמכשולים. לטענתו, קיום השמיטה היה נפוץ גם בדורות שבהם היה קושי לשמור אותה, וישראל "עמדו בנסיון קשה, למרות מלכות אונסת שחייבה אותם לעבוד בשביעית באיומים של עונשי מוות... ואם בכל זאת זרעו בשביעית, זה היה משום פקוח נפש שבדבר".¹⁰⁶

קושי כלכלי לא היה אפוא סיבה להתרתן של מלאכות שביעית בעבר. הרב עוזיאל אינו מתייחס באופן מפורש לטענות שעלו בשנות כתיבת המאמר, ולפיהן יש לצמצם את היקף קיום השמיטה בשל קשייו הכלכליים של היישוב, אולם ברור בין השיטין שהרב עוזיאל מבקש להעביר מסר לבני דורו וכי מגמתו אינה סקירה היסטורית גרידא על קיום השמיטה במהלך הדורות.

גם במאמר זה הוא מתייחס לרובד הלאומי ועומד על הפער שבין פתרונות זמניים לבין הציפיה לקיום מצוות השמיטה במלואן:¹⁰⁷

זו [תקנת הפוזבול] היתה הוכחה חותכת וברורה למדי, שהרגש הלאומי של היהדות אינו נכנע למצב השעה והנחיצות הכלכלית, להמעט על ידה דמותה של מצות השמיטה בכל פרטיה, ואם ההכרח אילץ אותנו למצוא צדדי היתר בצורה זו או אחרת בשמיטת קרקעות ושמיטת כספים, אין זאת אלא הוראה שעה

104 שם, עמ' 1, 10.

105 שם, עמ' 11-24.

106 שם, עמ' 1-15.

107 שם, עמ' 18.

בצפיה לעתיד מזהיר שנוכל להעמיד משפטי התורה על תלם, ובכללם גם מצות השמיטה... בשלמותה.

דברים אלו נכתבו כאמור קודם הקמתה מדינת ישראל, שבה ראה הרב את ראשית הגאולה והגשמת חזון הנביאים.¹⁰⁸ הפער בין שאיפתו לקיום מלא של מצוות השמיטה לבין קיום השמיטה בפועל התעצם כאשר התקרבה שנת תשי"ב, שנת השמיטה הראשונה לאחר קום המדינה. לדידו, זו הייתה העת שבה ניתן היה "להעמיד משפטי התורה על תלם", אולם לא כך נעשה. למעשה, הבין הרב עוזיאל כי ללא ההיתרים "כולנו צפויים לרעב... ובכגון זה יש לדון מדין פקוח נפש", אך יחד עם זאת הוא מדגיש שיש "ו) להתנות מפורש שכל ההיתרים אשר תחליט מועצת הרבנות הם הוראת שעה רק לשביעית זאת".¹⁰⁹

ט. סיכום

תפיסתו המחשבתית של הרב עוזיאל ביחס למצוות השמיטה מאפשרת להעמיק בהבנת פסיקותיו הלכה למעשה. חזונו לשוב ולקיים שמיטה במלואה, גם בעת קושי, בא לידי ביטוי בהכרעות הלכתיות שונות: בעמימות העולה מפסקיו באשר לתוקף השמיטה בימינו, מהסתייגותו מהיתר המכירה, ומן הפסקים הקונקרטיים שבהם הוא נוטה לחומרה. לדידו, השמיטה טומנת בחובה יסודות תיאולוגיים וחברתיים - המהותיים לעמידת האדם מול קונו ולקיומו של עם ישראל בארץ ישראל; שמירתה היא תנאי להיאחזות בארץ ועל כן יש לשומרה גם אם הדבר כרוך במאמץ ובמחירים אישיים וכלכליים. בחיבור שבין הגותו לבין פסיקת ההלכה מבקש הרב עוזיאל להשיב למצוות השמיטה את מקומה המרכזי, בהגות ובמעש, כחלק מתפיסתו את הזיקה שבין קיום המצווה לבין גאולת ישראל בארצו.

108 ראו לדוגמה את נוסח תפילה לשלום המדינה שחובר על ידי הרבנים הראשיים דאז, הרב הרצוג והרב עוזיאל. ראו גם: יואל רפל, "זהותו של מחבר התפילה לשלום המדינה", משואה ליצחק, א (תשס"ט), עמ' 594-620; הנ"ל, התפילה לשלום המדינה, חבל מודיעין תשע"ח.
109 הרב עוזיאל, השמיטה (לעיל הערה 8), עמ' 156.